

A SZEMÉLYISÉG ÉRTELMEZÉSÉNEK ALAPKÉRDÉSEI
/Az egyén szocializációja és a művelődés összefüggése/

I. A személyiséggel foglalkozó tudományok

A személyiség problémája, az ember belső /lelki/ lényének feltárása hosszú idő óta áll a tudományos gondolkodás középpontjában. A személyiség - sajátos helyzetéből következően - egyaránt kutatási témája a természet- és társadalomtudományoknak. A biológia főleg a személyiség örökletes és törzsfelődési kérdéseivel foglalkozik. A történelmi materializmus a személyiséget a társadalmi fejlődés termékeként és tevékeny résztvevőjeként vizsgálja. A szociálpszichológia a közösségben élő és tevékenykedő ember /személyiségek/ egymásra hatásait, összefüggéseit vizsgálja. Az etika /erkölcstan/ a személyiséget mint az adott kor társadalmi együttélési módjainak, meggyőződésének hordozóját kutatja. A pszichológia a személyiség pszichikus funkcióit, szerkezetét, fejlődésének feltételeit és belső mozgástörvényeit vizsgálja. A legújabb tudományok közül a kibernetika - mint minden élő organizmus és technikai rendszer szabályozásának tudománya - foglalkozik a személyiséggel. Ugyanis a személyiséget felfoghatjuk a legtökéletesebb, önmagát irányító rendszerként is. Azt viszont világosan kell látnunk, hogy tudományos személyiségelemzést csak több tudományterület együttműködésével lehetséges kialakítani.

II. A személyiség fejlődését meghatározó főbb feltételek

a/ Öröklött adottságok

A probléma jobb megértéséhez az általános és humán genetikában tanult néhány ismeret felidézésére van szükség. Az ember öröklődése generatív /nemző/ szaporodás útján megy végbe, amely folyamatban a filogenezisnek /törzsfelődés/ megfelelő környezetben, elődeikhez hasonló tulajdonságokat alakíthatnak ki, és a létfeltételek megváltozására örökletességüknek megfelelő módon válaszolnak. Az így nemzett utód később szintén átöröklítésre lesz képes.

Köztudott, hogy az átöröklítés két részfolyamatban megy végbe. Az első részben a filogenezisben biokémiai kóddá vált öröklődési anyag - az előd génbe programozott "üzenete" - átszármaztatása megy végbe, illetve az abban rögzített program, az un. információátadás történik meg az ivarsejtek útján. A második részfolyamatot az egyed fejlődése jelenti, amelynek során az információban rögzített program megvalósul, manifesztálódik. A megtermékenyítés útján az utódban nem kész tulajdonságok öröklődnek át, hanem az információ, "a genetikai üzenet" mint kód öröklődik. Ez lehetőséget jelent a programban lévő üzenet megvalósítására. A manifesztáció az anyagcsere útján megy végbe, amelyet a környezet jelentős módon befolyásolhat. Kiszely /1973/ találóan mondja: "A fejlődésben megvalósuló program /genetikai kód/ végrehajtója az anyagcsere, és kiszolgálója a környezet". Ugyanakkor az is világos, hogy olyanféle biológiai determinációról van szó, amelyben eldől, hogy ki milyenné és mivé válhat, azaz mihez adottak a feltételei. Tehát az is eldől, hogy milyen tulajdonságok nem alakíthatók ki az egyénben.

Az adottságok kialakulásában három tényező szerepel: az információs rendszer, a végrehajtó rendszer és a környezet. Az örökletességnek közismerten két egyformán kölcsönös oldala van: az állandóság /konzervatív, biztosítja a faj jellegzetességeit/ és a változékonyság.

Az ivarsejtek az örökítő anyagot /a genetikai üzenet/ átviszik az új egyedbe, tehát új gének nem jönnek létre, csak a már meglévő /előd/ tényezők szerepelnek új elrendezésben. Ennek megfelelően alakulnak ki az egyed adottságai: termete, szeme, haja színére, alakjára, vérmérsékletére, betegségre való hajlamára, idegrendszerének szerkezetére stb. vonatkozóak.

Ma már ismerjük a gének kémiai összetételét, azt is tudjuk, hogy alapja a DNS /dezoxiribonukleinsav/. A DNS óriásmolekula három funkciót tölt be: a/ az önmegkettőződő-képességet, b/ a fehérjék bioszintézisének irányítását és c/ az örökletességet.

Gyakran hallani azt a biogenetikai törvényt emlegetni, amely szerint az ember egyedi fejlődése során röviden megismétli a törzsféjlődés állomásait. Ez az embernél csak nagy vonásokban igaz. Egyes törzsféjlődési szakaszok pl. teljesen hiányoznak, viszont vannak egyedfejlődési állomások, amelyeknek a törzsféjlődésben nem lehet nyomára bukkanni. Az egyed fejlődésében különösen fontos szerepe van a növekedésnek, majd az ezt követő fejlődésnek. Pl. a test általános növekedése egy időpontban beindítja az agyalapi mirigy működését, és elkezdődik a serdülés, ami később minőségi ugrást, fejlődést eredményez. A kézfej csontjainak, izületeinek növekedése 6 éves korban alkalmassá teszi a gyermeket az írás megtanulására, később pedig munkavégzésre. Minden egyed magában hordja lehetőségeit, amivé válhat, ugyanakkor korlátai is adottak, amivé nem válhat. Ahhoz, hogy valaki operaénekes lehessen, speciális adottságokat kell örökölnie, ha ez nem történt meg, a fejlődés e lehetősége korlátozott számára. Az emberi faj egyedei annyiféle adottságot örököl, amelyeknek kifejlesztése - különböző szinten ugyan - szinte megszámlálhatatlan. Itt jegyezzük meg, hogy az elődöktől örökölt biológiai program egész életre szóló kódokat tartalmaz /determinál, de nem eleve elrendelés/, a környezettől is függ, hogy melyik, mikor és hogyan manifesztálódik, vagy éppen nem is jut érvényre.

Az egyén pszichés fejlődése szempontjából leglényegesebb az idegrendszer, az agy biokémiás szerkezetének öröklése, bár az ember bioszociális lény.

Az emberi faj általános /normális/ sajátosságait öröklő egyén számára a fejlődés lehetőségeit és korlátait az őt körülvevő szociális környezet határozza meg elsősorban. Zazzo R. /1960/ találóan mondja: "Amit megtehet az öröklés, azt megteheti a környezet is."

Az ember öröklött adottságai egyrésztől ösztöneiben jelennek meg, amelyek szükségletté, majd vágygá válnak. Az egyént mindig valamilyen külső természeti vagy társadalmi tárgy, illetve viszony készíti cselekvésre. A cselekvésre való készítés legrégebb és legalapvetőbb motivuma a szükséglet. Beszélni kell még az érdekről, amely az objektív szükségset fejezi ki. Közismerten szokás beszélni primer, létfenntartási és magasabbrendű kulturális szükségletekről.

b/ Környezeti hatások

Azt már láttuk, hogy az ember egyedi /személyiségbeli/ fejlődésének nélkülözhetetlen feltétele az öröklés. Azt is tudjuk, hogy az emberi faj sem rendelkezik olyan génprogramokkal, amelyek lehetővé tennék számára a szociális kapcsolatoktól, hatásoktól független emberi kibontakozást, a szocializációt.

A törzsfelődés menetét, főbb állomásait /Ausztrálopitékus, Pithekanthropus, Homo neandertálensis, Homo Sapiens/ is csak a biológiai szervezet és a környezet kölcsönös egymáshatása-ként lehet megérteni /egymást meghatározó, feltételező viszony/. Az ingerlő, az indítványozó, a "provokátor", a változásra készítő, ha úgy tetszik kényszerítő, legtöbbször a környezet. Az emberiség /az ember/ biológiai szervezete megújításával, magasabb fejlettségi szintre jutásával mindig képes volt válaszolni környezetére alapvető hatásaira. Ha ez nem így lett volna, akkor már az emberiség elpusztult volna.

A környezeti hatások legősibb formája a természet. Az egyedi fejlődés során ezzel az ősi természettel már alig találkozunk. Ugyanis az embert körülvevő természet sokszorosán szocializált formában áll rendelkezésünkre /erdő, park, tavak, mező, rét stb./. Szervezetünknek e módsotitott, részben szocializált természeti hatásra kell válaszolnia, viselkedésformákat kialakítania. Az egyén a napi élet-élés folyamatában a természet legkülönbözőtt tárgyaival, élőlényeivel és jelenségeivel találkozik, amelyek szinte másodpercenként hatnak ránk születésünktől életünk végéig. A természettel való találkozás az embert a legkülönbözőbb tevékenységre készíteti, ilyen pl. a megismerés és átalakítás, az érzelmi, az esztétikai, az erkölcsi, a célrendszerbeli élmények stb. Ha a szükségletek kielégítése oldaláról közelítjük meg a problémát, azt látjuk, hogy az ember szükségleteinek kielégítése érdekében a cselekvések egész sorát alakítja ki. Megfigyelhetjük, hogy az egyénnek egyrésztől alkalmazkodnia kell a természet tárgyaihoz, élőlényeihez, jelenségeihez, másrésztől pedig a saját céljaira fel kell tudnia használni, akár át is alakítania azt. Az emberre első-sorban ez a megismerő és átalakító tevékenység jellemző, ami az egyéntől a legkülönbözőbb tevékenységsorok megtanulását igényli. Az embernek /ugyanugy az emberiségnek is/ ez az alkalmazkodó és átalakító tevékenysége egész életén keresztül tart, amiből egyértelműen következik, hogy önmagát állandóan alkalmassá kell tennie /fejlesztés/ a felmerülő feladatok megoldására. Ez a folyamat a felnőttkorban, sőt az öregkorban is tart, különben az új élethelyzeteket nem tudja megoldani, és ezzel önmagát veszélynek teszi ki. Sémá-szerűen így fejezhetnénk ki a kölcsönös egymá-srahatást: a természet hat az emberre, ő megismeréssel válaszol, majd az alkalmazkodáshoz vagy az adott természeti jelenség átalakításához kialakítja a szükséges tevékenységformákat. Pl. azt tapasztalja, hogy a nyári időszakban is lehül a levegő, erre úgy válaszol, hogy a nyaralás alkalmára szánt ruhák közé meleg holmit is elhelyez. Az emberiség az 50-es, 60-as években rádöb-bent, hogy egyre többen halnak meg rákban. Erre úgy válaszolt, hogy mind több energiát fordít a rák megismerésére, hogy megvédhesse önmagát e beteg-

ség ellen. Mihelyt az új gyógyszer meglesz, az ember átalakított egy természeti folyamatot. Ezen utóbbi esettel lehet bizonyítani, hogy a természeti jelenségek legyőzése az ember szolgálatába állítása, csak önmaga fejlesztésével lehetséges /pl. mikrobiológiai, genetikai, kémiai ismeretek stb./. A természetről összegyűjtött tapasztalatokat, kutatási eredményeket az emberiség a természetről szóló tudományokban összegezi. Az egyén feladata éppen ezért ebben az összefüggésben kettős; megismerni az adott tudományokban leírtakat, másrésztől a természet új problémafelvetéseire válaszolni és ezzel növelni a természetről szóló tudományokat.

Tekintettel arra, hogy a természettudományos ismeretek az embert helyes választévkénység kialakítására tanítják meg /az izületi gyulladások tünetei és gyógyításuk/, éppen ezért ha a művelődési intézmények ilyen témákat tűznek napirendre, az emberek alapvető szükségleteit elégítik ki. Az egyén szocializációjához /beilleszkedni tudás/ természetszerűen hozzátartozik az is, hogy születésétől élete végéig egyre többet tudjon meg a természet dolgairól, és mind több ismeretet és viselkedési tevékenysort tanuljon meg azok átalakítása, átválttatása érdekében. Talán furcsa, de igaz, hogy ma társadalmi lénynak lenni azt is jelenti, hogy mind többet tudni a természettudományokban felhalmozott ismeretekről.

A környezeti hatások sajátos formája a műszaki és technikai eszközök hatása. A ma emberét születésétől kezdődően körülveszik a legkülönbözőbb műszaki és technikai eszközök. Napitevékenységünk szerves részét alkotják a legkülönbözőbb gépek /villannyal, gázzal működők, mechanikai jellegűek/. Háztartásunk, kiskertünk gondozása, szórakozásunk eszközei, közlekedésünk, autónk karbantartása stb. elképzelhetetlen némi technikai ismeret nélkül. Az emberek 60-70 %-a munkatevékenysége közben csak úgy boldogulhat, ha meghatározott szinten kezelni tudja az adott műszaki és technikai eszközöket. Ebből egyértelműen következik, hogy a szocializáció fogalmába beletartozik bizonyos technikai eszközök használni tudása. Az is köz tudott, hogy a tudományos és technikai forradalom időszakában

élünk, éppen ezért a tárgyalt feladat a felnőttek számára jelentős megterhelést jelent. A művelődési intézmények ilyen vonatkozásban nagy segítséget nyújthatnak.

A környezeti hatások társadalmi /szociális/ tényezői

E folyamatnak két jelentős összetevője van, amely egymással kölcsönhatásban eredményezi a szocializált ember kialakulását. Az egyik tényező a szociális környezet /az emberi kultúra hordozója/, amely az ember számára magatartási modellt biztosít, és segíti kibontakoztatni az egyénben a szociális értékek rendszerét /viselkedések értékelése/.

A másik tényező az aktívan tevékenykedő egyén /önfejlesztés/, aki a tevékenység során elsajátítja, magáévá teszi a társadalmi tapasztalatokat.

Az emberré nevelés szociális meghatározottságú folyamat, amely születésünktől kezdődően életünk végéig tart. Sokan értelmezik a szocializációs folyamatot úgy, hogy a felnőtté válással lezárult. Ez csak akkor történhetne meg, ha az egyént körülvevő környezeti hatások sem változnának. Mivel ez nem így van, ezért a személyiségnek állandóan fejlesztenie kell önmagát, hogy az őt körülvevő, folytonosan változó környezet problémafelvetéseire elégséges választ tudjon adni.

Az embert körülvevő szociális világ hatásait általában két területre szokás osztani: makro- és mikrokörnyezetre. Mindkettőt mint kulturhordozót fogjuk fel. A tárgyalhatóság kedvéért e hatásokat - megszámlálhatatlan tömegük miatt - egy közös nevező segítségével csoportostíjuk. Még akkor is ezt kényszerülünk tenni, ha a felosztás tagjai nem mindig egyneműek és nem tartoznak azonos értékrendbe. Célunk az volt, hogy valamilyen módon eligazodjunk a túl tág fogalmak - pl. a bennünket körülvevő világ hatásai - között. Ilyen közös nevezőnek tartottuk az érték^x megjelölését. Az említett felosztá-

^x Értéknek fogjuk fel mindazokat az anyagokat, tárgyakat, eszközöket, szellemi termékeket és folyamatokat, amelyek az ember boldogulását szolgálják és beletartoznak az emberi kultúra terjedelmébe.

si alap /érték/ segítségével az alábbi szférákat állapítottuk meg:

- anyagi és tárgyi értékek,
- intellektuális és művészi értékek /az emberiség kultúrája és az emberek tudása/,
- erkölcsi értékek rendje /a kultúrában szereplő személyek és az élő emberek magatartásmintái, az egyén tapasztalatai stb./,
- érzelmi viszonyok szférája és
- célrendszerbeli értékek /ideálok, eszmék, eszményképek, világnézet, filozófiai meggyőződés, az értelmes élet mint cél/.

Az ember születésétől haláláig szembe találja magát /problémahelyzet/ szociális környezete viselkedésmintáival, a kultúrában szereplő modellekkel, viszonyokkal, értékrendszerekkel, és eme sokféle tapasztalat /empirikus, fogalmi szintű/ összegzéseként, integrációjaként alakítja ki önmaga értékeit, értékrendszerét. Az egyén szociális környezetének fejlettségi szintjétől /történelmileg meghatározott szint/ függően változhat a kultúra mintáiból és magában rendezheti azt. Mindenki maga dönti el, hogy mivel azonosítja magát, és mit fogad el és tesz meggyőződésévé.

Az egyén az emberi kultúrával, kisebb részkultúrák segítségével találkozik. Az emberiséget is, a társadalmi osztályt, a nemzetet, a réteget, a személyiséget kulturahordozónak mondjuk. A könyvtár, kulturház, egy zenemű is lehet kulturahordozó. Az emberre legjobban ható makrokörnyezeti formák mint kulturahordozók és közvetítők: a települések /tanya, falu, város, megye, ország, világrész, a települések utcái, az ott járó-keelő emberek, üzletek stb./, a munkahelyek /üzem, tsz, intézmény stb./, a tömegkommunikációs eszközök /rádió, televízió, újságok, folyóiratok stb./, a kulturális intézmények /iskola, színház, mozi, művelődési ház, könyvtár stb./, a társadalmi szervezetek /párt, szakszervezet, ifjúsági szer-

vezet stb./, sajátos szituációt jelent a társadalmi réteghez, osztályhoz, népcsoporthoz, nemzetiséghez, nemzethez, szakmai réteghez stb. való tartozás. Ujkeletű a turizmus nyújtotta hatásélmény.

Az ember szocializációjának /születéstől élete végéig tart/ legfőbb forrása, feltétele, szükséglete és katalizátora a társas kapcsolat. Az egyén mikrokapcsolatain keresztül tart kapcsolatot a külső nagy világgal, és a kiscsoporttagok viselkedés-modelljei a szociális tanulás mindennapi szinterei. Kiscsoport-kapcsolataink révén alapvető emberi élmények és képességek birtokosaivá válhatunk. Tanuláson általában az egyszerű, az írás, az olvasás, a történelem stb. ismeretek elsajátítását értjük, amelyek segítségével feladatokat, problémahelyzeteket tudunk megoldani. A szociális kapcsolatok viselkedésformáit, az érzelmi kapcsolatok, élmények/pl. anyagyermek szeretet megnyilvánulás-formái/, életünk értelmének, eszméink elemeinek mintáit stb. a kiscsoportokban élő személyek tevékenységében megtaláljuk. Például a művelődési igény kialakítása a gyermekben vagy a felnőttben szintén "szociális tanulás" eredménye. Igaz, hogy az említett tanulás bonyolultabb, sokrétűbb művelet, mint az, amit addig tanuláson szokás érteni.

A mikrokörnyezet leghatásosabb egységei: a család, a baráti együttes, a házastárs, a munkatárs, a bajtársi csoport, a kultúrcsoport, a klub-együttes, a rokon csoport, a tanulócsoport stb. A mikromilió az a társas közeg, mező, amelyben a gondolatok, az érzések szabadon áramlanak, és a tapasztalatok, a tanulási fogalmak a kollektívában integrálódnak az egyén értékeivé. A társas szükséglet, az együttműködés minden ember igénye, hisz ebben az együttesben érezheti magát jelentősnek, védettnek, tud kibontakozni, élete e szubjektív közegben kap értelmet, a másik emberen keresztül ismerheti meg az "én" önmagát is, és egyben önmegújításának feltételei is a társas élményben keresendő.

A szocializációs fejlődés különböző szakaszaiban a csoportviszonyoknak más és más a jelentősége. A szociális érettségre való felkészülés időszakában /születéstől kb. 24 éves korig/ az egyén gyűjti a tapasztalatokat, és az értékek gyorsan képződnek benne. Ezen időben alakulnak ki az egyén személyiségtulajdonságai is. A csoport szociális érettség kialakulásának nélkülözhetetlen feltétele. A sokféle jelenség közül csak egyet említünk: az egyének érték kategóriái, önértékelésük, önmegújulásuk felnőttkorban csak a kiscsoportok rendszerében jöhet létre.

A felnőtt- és öregkorban sem csökken a kiscsoportok szerepe, de minőségileg más jelentőséget, funkciót látnak el. E második szakaszt a szociális érettség korának nevezhetjük, melyre leginkább jellemző az önmegvalósítása, a kiegyensúlyozottság /harmónia/, a folyamatos önmegújítás, a testi, lelki rugalmasság és a munkaképesség megtartására való törekvés.

A közművelődési intézmények főleg ifju- és felnőtt korúak körében fejtik ki tevékenységüket, amikor a személyiség legnagyobb gondja az, hogy megvalósíthassa eddigi terveit /önmegvalósítás, önkibontakoztatás/, önmaga megújítása, harmónia-teremtés az egyénben, az egyén és környezete között, továbbá egyre többet törődik testi, lelki rugalmasságának megtartásával. A jelzett intézményeknek tehát az egész személyiség szocializációs fejlődését kell szolgálniuk és nem elégedhetnek meg az egyoldalú ismeretterjesztéssel, a csak szórakoztató műsorok rendezésével stb. A közművelődési intézményekben dolgozóknak éppen ezért ismerniük kell az ifjukorú, a felnőtt és öregkorú emberek testi, idegrendszeri és lelki sajátosságait, a mindennapi életben - a munkában, a családban, az életmód változásában, a korszerű izlés terén, a divatban, a turizmusban stb. - rájuk váró azon feladatokat, amelyeknek szinte percről percre meg kell felelniük. Ugy is fogalmazhatnánk, hogy a jelzett intézményeknek segíteniük kell az egyént abban, hogy az előtte álló élethelyzetek megoldására folyamatosan alkalmassá tegye önmagát. Ebből az is következik, hogy a közművelődési intézmények programjaikat

az egyes csoportok, rétegek színvonalához, a társadalmi munkamegosztásban, a szociális szerepben rájuk háruló tennivalók ellátásának megfelelően kell csoportosítaniuk. Fontosnak tartjuk pl. a kiscsoportos klubfoglalkozásokat. Itt jegyezzük meg, hogy az egyén önmegújításán az egész személyiség ujraintegrálódását értjük, amelynek fontosabb elemeit a következőkben látjuk: a képességrendszerbe beépülnek a korszerű ismeretek, munkatapasztalatok, gondolkodási műveletek, és azáltal minőségileg is több lesz. A szociális minták halmozódása eredményeként az erkölcsi értékkategóriák is újrarendeződnek. Az új szociális kapcsolatok gazdagítják, mélyítik és differenciáltan módosítják az érzelmi szférát, az életmódot és a célrendszerbeli értékeket /példakép, eszménykép, eszme, az értelmes élet képzelete/.

c/ A személyiség kialakulásának és önmegújításának harmadik feltétele a nevelés

A nevelési folyamatot három egymástól elválaszthatatlan részre oszthatjuk: a környezeti hatások megszervezése, a személyiség belső szerveződése, integrációja, a nevelési eredmény megjelenése, mint neveltségi szint.

A közművelődési intézmények feladata egy adott célnak megfelelően a hatások adekvát rendszerét megszervezni. Tervezésünk leggyengébb pontja a célnak legjobban megfelelő hatáskombinációk kialakítása.

III. A személyiség fejlődése és az önmegújítás problémája

Mindenki, aki a személyiség problémájával foglalkozik, szembetalálja magát az öröklött adottságok és a környezet viszonyával. A témával foglalkozók két szélsőséges ellenpólusát említjük csak meg. Az egyik tábor az öröklést tartja alapvetőnek /biológiai determinizmus/. Szerintük a tulajdonságok, a magatartásformákat is beleértve, öröklődnek, a környezet csupán keret ahhoz, hogy az öröklött tulajdonságok megnyil-

vánuljanak. A személyiség fejlődése ezek szerint belső érés útján megy végbe, ami végülis a biológiai eleve elrendeléshez vezet. E nézet kirekeszti a szocializációból a környezetet, ezért elfogadhatatlan számunkra. A szociológiai elmélet pedig a szociális átöröklést tartja egyoldaluan meghatározónak, ami azt jelentené, hogy az ember mechanikus lenyomata, másolata környezetének. Ugy vélik, hogy a gyermek születéskor "tiszta tábla" /tabula rasa/, és kizárólag a nevelőtől függ, hogy mit "ír" erre a táblára. Szerintük az ember "tetszés szerint" nevelhető. Erdeme e nézőpont képviselőinek, hogy előtérbe helyezik a szociális környezetet. Ugyanakkor hibájuk, hogy lebecsülik az egyén belső szerveződését és integrációját. A kóttényező /konvergencia/ elmélet hívei a két ellentétes nézetet kísérelték meg összeegyeztetni, amely szerint a személyiség kialakulásában mind az öröklött adottságok, mind a környezet valami módon összegeződik. Ugyanakkor hangsúlyozzák, hogy legfontosabb feltételnek mégis az ösztönzőket tartják.

A magunk álláspontját Vigotszkij és Rubinstein gondolataival indítjuk, amely szerint a személyiség fejlődésének egyik forrása a környezet, de ezek a külső hatások mindig a belső feltételeken keresztül valósulnak meg. A külső hatás meglehetősen különböző, de ezek csak az öröklött adottságokon, illetve az adott egyén érettségén, fejlettségi szintjén dolgozódhatnak fel és válnak a személyiség részévé. Pl. nem lehet 3 éves korban iskolába küldeni a gyermeket, mert belső érettsége még alkalmatlan az iskolai hatások fogadására. A hatásokat az egyén feldolgozza és személyiségrendszerébe beilleszti /integrálja/, egyénivé alakítja. A személyiség e belső önmozgását az ifjúkorig fejlődésnek szokás nevezni, a felnőtt- és öregkorit elneveztük önmegújításnak. A fejlődést ebben az értelemben is a lelki tartalmak halmozódásában, a változásban látjuk, amelyben a régi képzetek egy része elpusztul, és belőlük új, magasabb rendű strukturák, ún. tulajdonságok jönnek létre. A külső hatásokat az ember alakítja belső adottságain, érettségén /a külső belsővé válik/ keresztül személyisége részévé. Az egyén fejlődése tehát függ örökletes adottságaitól, szociális környezete kultúrszintjétől, továbbá tevékenységé-

nek aktivitásától és színvonalától /az egyén mint feldolgozó lehet igyekvő, igényes, ugyanakkor gyenge szorgalmu és akaratu ember is/. A fejlődés fontos eleme tehát az egyén önszabályozó képessége is. Gyermekkorban az önszabályozás elsősorban a külső hatások /élmények/ függvénye, felnőttkorban inkább belső indítatásu. Az előbb említett személyiségfejlődés és az önmegújítás között az egyik árnyalati különbséget éppen ebben látjuk /a felnőtt céltudatosabban nyitja meg önmagát/.

A továbbiakban azt kell megvizsgálni, hogy a személyiség "önmozgása" belső ellentmondások formájában megy végbe. A külvilág hatásai a személyiségben, a személyiség belső szerveződottságében, az interiorizáció során - ellentmondást hoznak létre. A személyiség az ellentmondásokban lévő tartalmakat úgy oldja meg, hogy általában legyőzi a régit, és az új minőség mellett dönt. Így lesz a külső hatás belső lelki jelenséggé, és az ellentmondás az az erő, amely "örök" mozgásban tartja a személyiséget. Ellentmondás jöhet létre a régi és az új szükségletek, a viselkedésformák, az érzelmek formái, a világnézet és a széről alkotott elképzelésünk stb. között. A belső ellentmondás során a régi elhal, és új minőség jön létre, de úgy, hogy a régi lelki jelenségek tartalmát /emlékek, gondolatok, érzelmek, cselekvések, magatartás stb./ tagadva ugyan, de mégis beépítjük új magatartásunkba, emberideálunkba, eszméinkbe stb. Pl. egy 40 éves ember élete során állandóan tagadva gazdagította lelki tartalmait, de a 40 év lelki jelenségeitől nem marad független, hanem azok beépülnek személyiségébe. Ezt úgy fejezzük ki, hogy tagadva megőrizzük és újáteremtjük önmagunkat.

IV. A pszichikus folyamatok és a személyiségtulajdonságok szerveződése

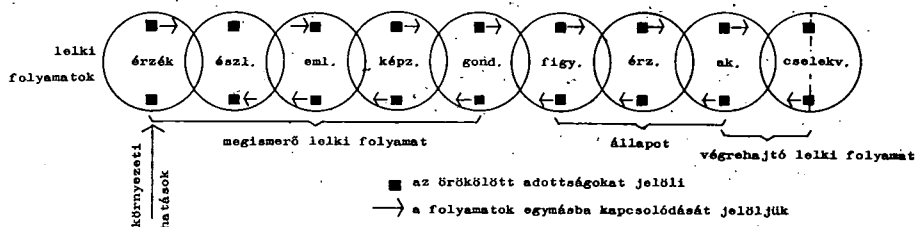
Az előzőek során már többször említettük, hogy minden ember meghatározott adottságokkal születik. A belső és külső hatásokra, azok összműködéseként, az idegrendszer közreműködésével, az egyes lelki folyamatok /érzékelés, észlelés, emléke-

zés, képzelet, gondolkodás, figyelem, érzelem, akarat és cselekvés/. E lelki folyamatok elszigetelten, csak a születéstől kezdődően az első 1-2 évben funkcionálnak, és csak hamar eljutnak egy olyan magasabb integrációs szintre, kb. 3 éves kor után, amikor személyiségtulajdonságokká szerveződnek. Ezen időtől kezdődően a folyamatok csak egymásba kapcsolódva léteznek. Ez azt jelenti, hogy a pszichikus folyamatokat úgy foghatjuk fel, amelyek egymásba kapcsolódnak, egymást feltételezik és egymás következményei. Vizsgáljuk meg ezt az 1. sz. ábrán.

A rajzon látható kis fekete négyzetekkel az öröklött adottságokat jelezzük. Nyíllal a környezeti, természeti és társadalmi hatásrendszereket ábrázoljuk. Az egyes lelki folyamatokat körökkel /o/ jelezzük. Az egymásba rajzolt kör-sémákkal az elválaszthatatlan összekapcsolódást akarjuk érzékeltetni.

Nemcsak az egymás mellé rajzolt lelki folyamatok között alakulnak ki egymást feltételező és meghatározó kapcsolatok, hanem mind a kilenc lelki jelenség hasonló összefüggésben van egymással. A variációk lehetősége tehát igen nagy.

♣ A lelki folyamatok /sémászerű/ összefüggése

1. ábra

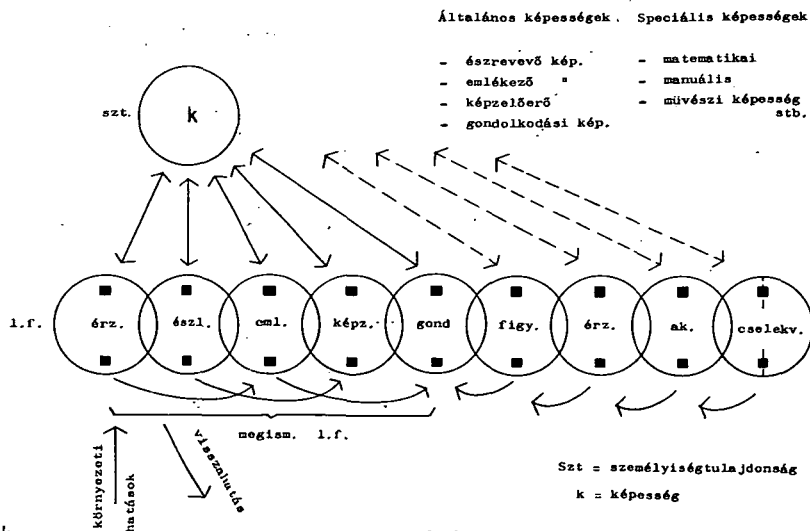
A képességek szerveződése

A megismerő lelki folyamatok bizonyos mennyiségi halmozódás és sajátos szerveződés után minőségi ugrásként létrehozják a személyiség egyik tulajdonságát: a képességet. Az állapotokat kifejező és végrehajtó lelki folyamatok részben közvetetten, mint motívumrendszer-, részben pedig közvetlenül gyakorolnak befolyást a képesség fejlődésére /pl. a cselekvés/.

Sémarajz segítségével így képzelhetjük el: Lásd a 2.sz. ábrát.

Fontos azt is megjegyezni, hogy a képesség visszahat, és meghatározza a többi lelki folyamat színvonalát. Ez azt jelenti, hogy a kifejlesztett zenei képességgel rendelkező gyermek zenei érzékelése, észlelése, muzikalitása magasabb színvonalú az egészen új zenedarabok megtanulása esetén is, mint a kevésbé kifejlesztett képességűé. A folyamatok és a képesség kölcsönös egymásba kapcsolódása, az állandóan megújuló integrációja életünk végéig tart.

A MEGISMERŐ LELEI FOLYAMATOK KÉPESSÉGÉ SZERVEZŐDÉSÉNEK SÉMÁJA

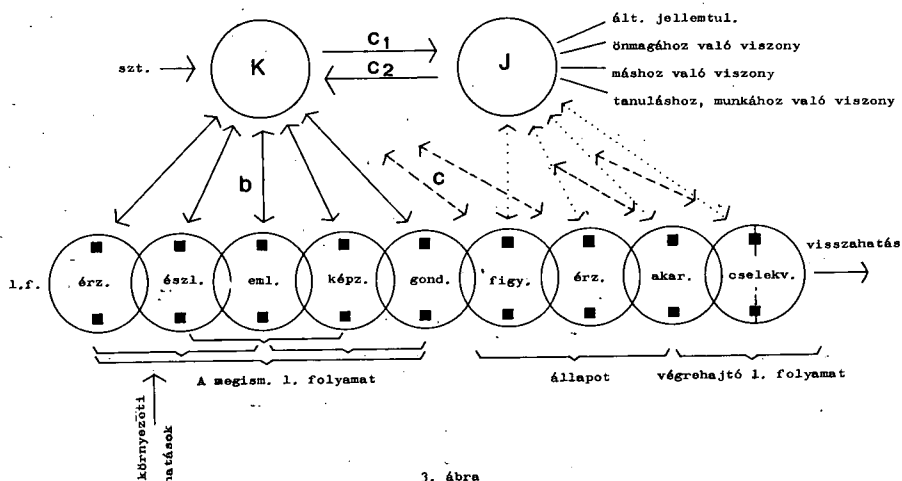

2. A jellem szerveződése

A pszichikus folyamatok tartalmi és a képesség sajátos szerveződése hozza létre a személyiség második tulajdonságát: a jellemet. Sémarajz segítségével a 3. számú ábrán az alábbi szerint képzelhetjük el ezen összefüggést.

Az "A" jelzésű kapcsolatok szimbolizálják a lelki folyamatok összefüggéseit. A "B" jelzésű kapcsolódások a megismerő lelki folyamatok és a képesség összefüggését ábrázolják. A "B" kapcsolatok a közvetett vagy részben közvetlen összefüggéseket kívánják jelezni. A "C" kapcsolódás azt jelzi, hogy a képességnek meghatározó szerepe van a jellem kialakulásában, annak differenciálódásában. Ugyanakkor a jellem is visszahat a képesség fejlődésére. A visszahatás úgy megy végbe, hogy a jellem meghatározza a képesség tendenciáit, és ennek segítségével motiválja a megismerő folyamatot is. A "B" kapcsolódások azt jelzik, hogy a lelki folyamatok közvetlen összefüggést tartanak fenn a jellemmel.

A JELLEM SZERVEZŐDÉSÉNEK SÉMÁJA

3. ábra

A személyiség szerveződésének legösszetettebb problémája a jellemtulajdonságok és erkölcsi magatartásformák kialakulása és megismerése. A jelzett értékkategóriák konkrét mintáival nap mint nap találkozunk az emberek viselkedésformáiban /anyánk, apánk, nagyszülünk, testvérünk stb. konkrét viselkedése/

Ugyancsak rendelkezésünkre áll a kultúrában élő /mesében, történelemben, irodalomban, felfedezők élettörténetében, politikában stb./ személyek magatartásmintája, továbbá a társadalom által megfogalmazott erkölcsi értékfogalmak, mint absztrakt kategóriák /hazafiság, fegyelmezettség stb./. Az egyén születésétől kezdődően nap mint nap találkozik az előbb említett modellekkel, emlékezetébe vési őket, képzetekké válnak, majd serdülőkorban, amikor a fogalmi gondolkodás az egyén általánosan jellemzőjévé válik, előző képzetei alapján integráció útján kialakítja saját értékeit és értékrendszerét. 25-30 éves korára az emberben annyi tapasztalati modell és tanult erkölcsi fogalmi érték halmozódik fel, hogy kialakítja véglegesnek ítélt erkölcsi fogalmait. Ez nem jelenti azt, hogy a további élet-élés során árnyalati változások ne jöhetnének létre. Jelentős érték-norma változás viszont 35-40 éves kor után csak katartikus szituációban alakul ki.

Felnőttkorra tehát az erkölcsi normák lényegében kialakulnak, és csak erőteljesebb élmények hatására módosulnak, ujulnak meg. Minél idősebb az egyén, erkölcsi értéknormái, viselkedésformái annál merevebbek. Ismerve ezt a törvényszerűséget, a közművelődési intézmények feladatát egy részről éppen abban látjuk, hogy segítse az egyéneket erkölcsi-normarendszerük megújulásában. Az ember általában igyekszik a történelmileg elvárt erkölcsi normákat elsajátítani, hiszen csak így tudja szociális élethelyzeteit megoldani, továbbá a helyes erkölcsi ítőletek kialakítására is csak így teszi magát alkalmassá. A közművelődési intézmények tehát gazdag élményrendszereinken keresztül szolgálhatják az egyének erkölcsi megújítását.

Az előzőekkel kapcsolatban az alábbi esetet mondjuk el: N.Katalintól /5 éves/ azt kérdeztük, hogy mit tart jósnak. A leány válasza: "A jószág olyan mint a Feri, aki akkor is az óvodában marad velem játszani, amikor a többiek hazamehetnek. Anyukám könyvelő, ha tulóráznia kell, akkor az óvodában kell maradnom. Ilyenkor Feri is ott marad velem az óvodában játszani. Később, amikor hazafele megyünk, az utkereszteződésben megfogjuk egymás kezét és úgy megyünk keresztül az uton."

K. Jolán arra a kérdésre, hogy mi a rosszasság, ezt válaszolta: "A rosszasság olyan mint a Jancsi, aki a fölöttünk levő emeleten lakik. Jancsi zsebe mindig tele van kavicssal, amikor én a cicámmal a folyosón játszom, ő a cica fejére ejti a kavicsot." A két kislány élete során számos - több ezer, több tízezer - ilyen és hasonló viselkedésformával /modellek/ találkozik, amelyek alapelemei lesznek erkölcsi fogalmaiknak. Itt jegyezzük meg, hogy az egyik ember viselkedése modellként hat a másokra /egymás számára minták vagyunk/.

4. A személyiség irányultságának szerveződése

Az irányultságrendszerben kialakult kategóriák forrása ebben az esetben is szociális környezet. A társak viselkedése, életeszmenye, felfogása, cselekedetei, az adott társadalom elvárt embereszmenye, a fogalmakban összegeződött értékek, a kultúrában fellelhető célrendszerek hatnak az egyénre és ezen hatásokat, mint elemeket használják fel saját célrendszerük kialakításához. V.J. visszaemlékezéséből: "Először apámhoz, majd nagybátyámhoz, később tanítómhöz, még később egy tanárhoz szerettem volna hasonlítani, ők voltak a példaképeim. Igyekeztem külső cselekedeteiket, vélt belső tulajdonságaikat utánozni. Elfogadtam egy másik embert példaképnek, ezzel egyfajta szereptanulásom is megkezdődött. Később a társak egy-egy tulajdonságát tekintettem követendőnek, és igyekeztem ezeket mint elemeket magamba építeni. Felnőttkorban a nagy erőfeszítésekre képes embereket tartottam példaképemnek." Az emberek ebben az esetben is mintái egymásnak. A célrendszerbeli kategóriák felnőttkorban is állandóan megújulhatnak. A közművelődési intézmények programjaikat szervezhetik úgy, hogy az emberekben keletkező élmények inspirációt adnak az egyes öelrendszerbeli kategóriáik megújításához /ideál, eszme, eszmenykép, az értelmes élet képzetel stb./.

5. A személyiség állapotának szerveződése

A személyiség állapotának problémáját is az idegrendszer lényegében kell keresni. A.G.Kovaljov szerint az állapoton a nagyagy féltekéi ideiglenesen meghatározott funkcionális szintjét kell érteni, amely a külső feltételeknek, a belső közegen keresztül történő meghatározottságát, tükrözését jelenti. Más szóval az állapotban az idegsejtek /agy/ funkcionális készenléti potencionális helyzete tükröződik. Az állapot feltételét tehát elsősorban az idegtípus jellegzetességében kereshetjük.

A pszichikus folyamatok és a személyiségtulajdonságok tevékenysége következtében alakul ki a személyiség állapota, amely egyben azok hátterét és közegét is jelenti. A személyiségállapot alapegysége: a figyelem és az érzelem. Az állapot rendeltetése többek között az is, hogy a lelki folyamatok tartalmihoz kapcsolódó viszonyulásaink ily módon bizonyos foku állandóságra tesznek szert. Személyiségünk tulajdonságaihoz való aktuális viszonyunk és a környezettel összefüggő egyensúlyunk is kifejeződik az állapotunkban. Az állapot tehát egyik részről a lelki folyamatok és tulajdonságok olyan szintetizálódása, amelyben egyes lelki jelenségek - az élet-élésre adott válaszoktól függően - úgy válnak dominálóvá, hogy a személyiség vagy egyensúlyban marad, vagy időlegesen elveszti lelki egyensúlyát. A személyiség állapota a lelki folyamatoknál stabilabb, a tulajdonságoknál viszont mozgékonyabb. Állapotainkban a pszichikus alkalmazkodás során kifejtett tevékenységeinkhez való viszonyaink szintézise valósul meg.

V. A személyiség néhány fontosabb jellemzője

1. A személyiség általános és egyéni jellege

Minden személyiség magában foglalja a környezeti feltételektől meghatározott és minden ember számára közös vonásokat. Ilyenek pl. a hallás, a látás, a tapintás tulajdonságai stb. Ezek a feltételek változatlanok, rögződnek a halló-, a látókészülék szerkezetéhez, funkcióihoz, s ezért minden ember

számára nagyjából azonosak. A más jellegű feltételek viszont az emberiség történelmi fejlődése folyamán változnak. A társadalmi formák változásával az emberek lelki arculatában is módosulások jönnek létre.

A személyiség egyéni sajátosságai magukban hordják az adott történelmi kor általános jellemzőit. Pl. azonos társadalmi körülmények között élőkben közös jellemző vonások alakulnak ki, de ezeket önmagukban egyedien érvényesítik. A személyiség annál jelentősebb, minél inkább megjelennek benne azok az általános, történelmileg meghatározott tendenciák, amelyek a társadalom fejlődő új vonásait tartalmazzák. Pl. Kossuth úgy lehetett történelmi személyiség, hogy felismerte kora, nemzete legáltalánosabb problémáit, magáévá tette őket, és a továbbiakban ezek határozták meg tevékenységét. Dózsa emléke azért él évszázadok óta, mert kora, nemzete legáltalánosabb kérdéseit megértette, belső meggyőződésévé tette, és egyéni életutját, cselekvését is ezek az eszmék határozták meg. Ugyanezt állíthatjuk Liszt Ferencről, Bartók Béláról, Kodály Zoltánról, csak ezek az ének és zeneművészet oldaláról ismerik fel a kor legáltalánosabb tendenciáit.

Amint példánkából látjuk, a kor általános jellemzőinek egyénivé alakítása a személyiségben nem áll ellentétben az egyéniséggé válással. Minden kor kialakítja saját tudati, művészeti állásfoglalásait, amelyek azután meghatározó hatást gyakorolnak az egyénre. A személyiség önrányító képességén mulik, hogy a különböző irányzatok között felismerje nemzete, osztálya előremutató törekvéseit, hogy aztán mint sajátját élje át, és munkálkodjék érte. Az egyes emberek - mint személyiségek - különböző minőségi szinteken sajátítják el, közelítik meg az adott kor műveltségét, embereszemélyét, etikai modelljeit stb. A tudományok és az azokat képviselő iskolai tankönyvek elsősorban a személyiség megismerő folyamatait és tulajdonságait fejlesztik.

Az ember ugyanakkor egyéniség is, mert vannak egyes, csak rá jellemző, meg nem ismételtető tulajdonságai is. Bár

a személyiségnek számos általános közös vonása is van, még-
sincs két egyforma ember, és minden embernek megvan a maga
sajátos arculata. Minden ember 15-16 éves korától kezdődően
tudatosan keresi egyéniségét. Gyakran találkozunk ezen egyé-
niségkeresés torzult külső tüneteivel, amikor egyes fiatalok
kihívóan öltözködnek, szakállat növesztenek, hangoskodó ma-
gataratást tamusitanak. Pedig a tartalom: vagyis kora, nemze-
te, osztálya stb. általános problémáinak egyénien átszűr-
felismerése nélkül senkiből sem lehet egyéniség. Az egyéni-
ségnek új, lényeges mondanivalója van, hordoz magában vala-
mit, amit az emberiség vagy egy kisebb közösség számára akar
hasznosítani. Minden ember hasznos akar lenni, mert csak így
tudja biztosítani egyéniségének egyensúlyát. Fontos alapelv,
hogy minden embert önálló személyiségnek kell tekinteni. A
személyiségben tehát egyszerre van jelen az általános, az
egyedi, és így lesz belőle egyéniség.

2. A személyiség és a tudatosság összefüggése

Az ember azért személyiség, mert tudatosan meghatározza
viszonyát környezetéhez és önmagához. Ez azt is jelenti, hogy
az ember képes kiemelni magát saját környezetéből, hogy meg-
ismerje és saját hasznára alakítsa azt. E megismerő és kör-
nyezetet átalakító tevékenység folyamatában arra is képes,
hogy tudatosan formálja önmaga tulajdonságait azért, hogy a
legjobban megfeleljen a megismerő és átalakító szerepének.
Ezzel tulajdonképpen azt állíthatjuk, hogy az ember - mint
személyiség - képes saját pszichikumának megismerésére, élet-
helyzeteinek felismerésére, önmaga irányítására és értékelé-
sére. Tudatosan meghatározott álláspont nélkül nincs szemé-
lyiség.

Az igaz, hogy a személyiség legfőbb jellemzője a tudatos
tevékenység, de ez nem zárja ki a sokféle nem tudatos tartal-
mat, tendenciát sem, amelyek viszont akaratlan tevékenységének
ösztönzői lehetnek.

3. Az "Én" tudatosítása

A személyiség általános jellemzői között szükséges értelmeznünk az ember öntudatának problémáját, azaz a személyiségnek mint "Én"-nek a kérdését. Ugyanis a szubjektum az, aki tudatosan regisztrálja mindazt, amit teszünk, és azokért vállalja is a felelősséget.

Az ember önmagát mint "Én"-t nem máról holnapra tudatosítja. A gyermek első két évében ugyanúgy nevezi önmagát, ahogy a környezet szólítja őt. Ebben az időben a gyermek bizonyos mértékig inkább objektuma önmagának, mintsem önálló szubjektum. /Pistika nem rossz - mondja önmagáról./

Az "Én" tudatosítása fejlődés eredménye. Onnan' indul ki, hogy először kialakítja saját teste feletti uralmát, és létrehozza az akaratlagos mozgásokat. /1-2 éves kor./ A második fázisban környezete, - különösen más emberek /-te-/ - megismerése közben tudatosítja pszichikus tevékenységét, benne a saját tulajdonságait is, és biztosítani tudja akaratlagos irányításukat /12-18 éves kor/. Tehát nincs "Én" "Te" nélkül, és nincs öntudat más emberek szubjektumának tudatosítása nélkül.

A szubjektum önállósága nemcsak abban mutatkozik meg, hogy meg tud oldani feladatokat, hanem abban is, hogy célokat tűz maga elé, élethelyzeteit ismeri és képes meghatározni saját tevékenységének irányát. Mindez természetesen ellentmondásosan van jelen.

Az ember sajátjának tekinti testét, pszichikus folyamatainak és a személyiség tulajdonságainak azokat a tartalmait, amelyeket belsőleg feldolgozott és magáévá tett. A szubjektum így szelektálja tehát ismereteit, tapasztalatait. Lehetséges tehát, hogy egyes tetteit, érzelmeit nem tartja énjéhez méltónak, bár személyiségéhez tartozik. Az "Én" nemcsak átengedi magát érzelmeinek, hanem tudatosítja is őket, meghatározza azokat önmaga számára. Pl. az "Én" helyesli vagy nem helyesli érzelmeit, és ezeknek nemcsak az okozati összefüggé-

seit tudatosítja, hanem a szükséges tevékenységformákat is segíti megszervezni.

4. A személyiség önszabályozása

A személyiség annál magasabbrendű, minél kifejlődtebb az önszabályozó képessége. A magas szintű tudatosság és önirányítás rendeltetése, hogy a személyiség mindinkább alkalmassá váljék a környezet adta feladatok megoldására. Az ember viszonya környezete hatásaihoz és önmagához sajátos. E sajátosság nem más, mint a környezet és a személyiség kölcsönös dialektikus determináltsága. A tanulói személyiség spontán és szervezett, a nevelés, oktatás, képzés során aktívan sajátítja el a fejlődéséhez szükséges ismereteket, jártasságokat, készségeket, és fejleszti ki viselkedésének szokásformáit. A személyiség tehát a környezet hatására a tevékenység folyamatában fejleszti önmagát, és tevékenységével maga is hat a környezetre. Ez a kölcsönhatás a személyiség fejlődése során egyre magasabb szinten valósul meg. Éppen ezért tulajdonítunk igen nagy jelentőséget a tanulói aktivitás elvének, hiszen a gyermeki személyiség alakulásában a "fejlődés" /önkibontakozó tevékenység útján/ és a "nevelés" /céltudatos, tervszerű tevékenység/ egymással elválaszthatatlan kapcsolatban vannak. Ez a kapcsolat aktív tevékenységben valósul meg.

Az elmondottak bizonyítják, hogy az önszabályozás és ezen belül az önnevelés fejlettsége a személyiség erkölcsi-pszichológiai érettségének mutatója.

Az önszabályozásban alapvetően kétirányú feladattal van dolgunk. Megismerni önmagunkat, amik vagyunk és amivé lehetünk. Jelenti továbbá a lehetőségek felismerését, a szükség-szerűség tudatosítását, a fejlődés törvényszerűségei által teremtett rend elemévé válni úgy, hogy önmagunk ura maradunk.

A.G. Kovaljov az önszabályozás fejlettségének mértéke alapján három szakaszt különböztet meg.

1. A fejlődés első fázisa az iskoláskor előtti időre esik, amelyet szituatív fejlődési szakasznak nevez. Ezen életkorok fő jellemzője, hogy az önszabályozás gyengén fejlett, a külső hatásokat utánzás formájában sajátítják el.

2. A második szakaszban /serdülés előtti kor/ a viselkedés determinációjában a külső és belső hatások egyensúlyát figyelhetjük meg.

3. A harmadik szakaszban a személyiség belső tulajdonságai - mint szociális program - egyre inkább domináns szerepet töltenek be a viselkedés regulációjában. A személyiség képessé válik rövidebb és távolabbi perspektívában szabályozni tevékenységét a számára legelőnyösebb formákban, a legbiztonságosabbnak látszó cél elérésére. E szakaszban minden emberi tevékenység a személyiség belső szerveződése alá rendelődik. Így a személyiség fejlettségének második mércéje az, hogy a lelki jelenségek milyen mértékben kapcsolódnak a személyiség szervezett rendszerébe.

A személyiség tudatosítja a saját életutját

Az ember élete során öntudata segítségével kialakítja azt a készséget, hogy elemezze eddigi életutját, történelmét, aminek segítségével viszont lehetővé válik számára jövőjének nagyobb távlatokba történő értelmezése. A legfontosabb az, hogy az egyén felismerje azt, ami számára ténylegesen jelentős és fontos. Csak így válik lehetővé, hogy meghatározza feladatait, céljait, tudja azt, hogy mit szeretne, és mik a lehetőségei, vagy mit képes elérni. Életutjának meghatározása azt is jelenti, hogy törekvéseit beilleszti a társadalom általános törekvéseinek, tendenciáinak láncolatába.

A jelenhez való alkalmazkodás minden személyiségben a tagadva megtartás törvénye alapján valósul meg. Így válik lehetővé, hogy az ember tudatosan szabályozza és irányítsa önmagát.

A személyiség tevékenységben fejlődik

A személyiség az ember és a környező világ kölcsönhatása alatt állandó tevékenységben alakul és fejlődik. Ezért olyan döntő fontossága az ember számára a tevékenység, mert benne és általa fejlődik, nyilvánul meg, és ugyancsak tevékenységében is ismerhető meg. Hozzáteesszük, hogy az ember általában tulnő tettein, tehát több, mint a cselekedetei.

A személyiség állandó és változó jellege

A személyiség tehát tevékenységében állandóan változik, fejlődik, esetleg visszaesik a fejlődésben, de mégis van állandósága, stabilitása. A személyiség adott állapotára éppen ezek, a fejlődés elért fokát vagy szintjét kifejező "állandósult" pszichikus sajátosságok jellemzők. Ezt nevezzük a személyiség aktuális állapotának. Az észlelésnek, az emlékezésnek, a gondolkodásnak, az akaratnak stb. van egy-egy időszakra jellemző színvonala, minősége, állandósága. Méginkább állandósultak a személyiség tulajdonságai: a képességben, a jellemben, az irányultságban.

A személyiséget tehát úgy kell felfogni, hogy annak legáltalánosabb természete a változás, de a folyamatban mégis az időszakonként állandósult tulajdonságok a jellemzők. A személyiség meghatározását több módon is megközelíthetjük. Fel fogásunknak az alábbi megfogalmazás felel meg leginkább:

A lelki folyamatok, a személyiség állapotai és a tulajdonságok egy egyénben integrálódott rendszere.

A személyiség különböző szinteken valósul meg

Az egyes emberek nemcsak különböznek egymástól, hanem különböző időszakokban más és más élethelyzetekben különböző módon cselekszenek, és sajátos szinteket érnek el. Minél nagyobbak az egyes ember lehetőségei, minél fejlettebb a személyisége, annál nagyobbak általában az ingadozásai. Az egyik helyzetben a személyiség megközelítően sem éri el azt

a színvonalat, amit elvár önmagától. Gondoljunk csak a szereplésekre. Egy másik élethelyzetben pedig felülmúlja önmagát. Az elmondottak azt jelentik, hogy a személyiségen belül a különböző, sőt hasonló élethelyzetekben sajátos egyenetlenségek lehetségesek. Az ember nemcsak egyedi és általános, hanem ugyanakkor sajátos titkokat is rejt önmagában. Tevékenységeinek nivóját, színvonalát tekintve változatos lehetőségekkel rendelkezik. E megállapítás arra is kötelez bennünket, hogy minden emberhez is - feltétel nélkül - tisztelettel közeledjünk, és lássuk meg benne azt, ami lehetne, vagy amivé ezután válik.

A személyiségtulajdonságok fejlettségbeli egyenetlenségei

Abból indulunk ki, hogy a személyiségtulajdonságok egyenetlenségei ellenére is belső szervezettség jellemzi a személyiséget. Van tehát a személyiségrendszerben egyfajta szintazonosság vagy közelség, ugyanakkor van eltérés is. Egy egyén képességei lehetnek pl. fejlettek, ugyanakkor erkölcsi magatartásformái eltérhetnek az ilyen intellektussal rendelkező személytől elvárt magatartástól. Azt is megfigyelhetjük, hogy a képességrendszeren belül is vannak egyenetlenségek, pl. fejlett valakinek a memóriája, ugyanakkor gyenge a kreativitása stb. Gyakori, hogy kiemelkedő képességrendszerhez nem kapcsolódik a szorgalom, vagy éppen értelmes is, szorgalmas is valaki, de az értelmes életet jelentő értékkategóriák szintje alacsony. Az egyének belső küzdelmet folytatnak egyenetlenségeik megszüntetéseért. A közművelődési intézmények programjaikkal segíthetik az egyéneket már említett belső egyenetlenségeik feloldásában.

VI. A személyiség tulajdonságai

A képesség

Az emberekkel való érintkezés közben arra a meggyőződésre juthatunk, hogy értelmi fejlődésük üteme és szintje szerint különbözik. Azt a végkövetkeztetést vonhatjuk le, hogy

az emberek - képességük alapján - egyszerre különböznek és hasonlítanak is egymáshoz.

Gyakran hallani azt a megállapítást, hogy X.Y. ilyen vagy olyan képességekkel született. Hibás dolog az ember született képességéről beszélni, mert az ember semmiféle képességgel nem születik. Az ember adottságokat /anatómiai-fiziológiai szerkezet/ örököl elődeitől, amelyek bizonyos lehetőségeket jelentenek értelmi fejlődésük számára. Az adottság tehát csak feltételt, lehetőséget jelent. Azt már tudjuk, hogy a képesség tehát tevékenység közben alakul, és egyben ennek eredménye is.

Az öröklött és szerzett tényezők így elválaszthatatlan egységbe szerveződnek. Elsősorban a megismerő folyamatok összegeződése, integrációja alapján jön létre a képesség.

A képesség meghatározása: A képesség mindig valamilyen társadalmilag hasznos tevékenység elvégzésére teszi alkalmassá az embert.

Általános képesség

A történelmi fejlődés létrehozta az általános képességeket, amelyek a mindennapi tanulásra, munkára, észlelésre, megfigyelésre, gondolkodásra, érzelemre, akaratra vonatkozó tevékenység formájában /mértékben/ fejeződnek ki. Legtipikusabb általános képességformák: észrevevő-, emlékező-, gondolkodási képességek, képzelőerő stb.

Speciális képességek

A képesség másik formája a speciális /matematikai, zenei, kézügyességi, nyelvtanulási stb./ képesség. Bizonyos speciális tevékenység végrehajtására teszi alkalmassá az embert.

Tehetségen a képességek halmozódását és más lelki sajátosságokkal történő szerveződését értjük.

Az igaz, hogy a képesség és a tehetség különböző tevékenységekben, cselekedetekben valósulnak meg. Mégis ügyelni kell, hogy egyik-másik tanuló ideiglenesen gyenge tanulmányi előmeneteléből ne következtesünk alacsony képességekre. A gyenge előmenetel számos októl függhet /pl. betegség, gátoltság, a megértésben jelentkezett hézag, érzelmi zavar, korábbi nevelési hiányosságok, lustaság, dac stb./. Azt is tudni kell, hogy a teljesítmény ugyan a képesség produktuma, de a személyiség alatta maradhat vagy tulnőhet a cselekedetein. Itt kell megemlíteni, hogy a képesség teljesítményeinek szintjét nemcsak a megismerő folyamatok, a képesség, hanem az un. járulékos lelki sajátosságok is meghatározzák. Pl. a képességek teljesítményszintjét nagyban befolyásolják az érzelmek, az akarat, a figyelem stb. Gyakori, hogy a lelkileg sérült gyermekek teljesítménye tényleges adottságaik, képességeik alatt marad.

4. A jellem

Ha az embereket vizsgáljuk, azt tapasztaljuk, hogy sajátos módon viszonyulnak a természethez, társaikhoz, önmagukhoz, munkájukhoz. Pl. az emberek egy része megtartja adott szavát, tiszteli embertársait, előzékeny velük, mindig igazat mond, szerény, szorgalmas, kitartó stb. Mások viszont udvariatlanok, erőszakosak, önzők, hitetlenek stb.

A személyiség ezen tulajdonsága is a környezet hatására a fejlődés eredményeként jön létre.

Az embereket azon tulajdonságaik alapján, amelyek meghatározzák viszonyukat a dolgokhoz és jelenségekhez, jellegzetesnek vagy jellegtelennek mondhatjuk. Ezzel azt fejezzük ki, hogy magatartásunknak van valami meghatározott belső tartalma, sajátossága, meghatározottsága, vagy pedig nincs. A jellegzetes emberről tudjuk, hogy adott körülmények között hogy cselekszik. Ebből világosan érthető, hogy cselekedeteinket a jellemtulajdonságok határozzák meg minden vonatkozásban. E tulajdonságaink állandóságát viszont tevékenység köz-

- ben alakítjuk ki. A jellem a személyiség belső tulajdonsága, amely bizonyos mértékig állandósítja, "rögzíti" a magatartást. Ennek az állandósultságnak észmei háttere és motivuma van. Ugyanis az egyénnek megvan a maga célja, világnézete, törekvése, és ehhez viszonyítva alakul a jellem. A jellemnek megvan a belső logikája is. A jellem mindig a környezethez és önmagunkhoz való viszonyunkat fejezi ki, amelyet az egyén önmagában alakít ki az adott történelmi feltételektől függően.

Általános szabály az, hogy a jellemet nem az egyes esetleges tettek határozzák meg, hanem az ember egész életmódja. Az életmód egy meghatározott cselekvési formát foglal magában. A kialakult jellemtulajdonságok motivumként szerepelnek életünk során. /Pl. az igazmondáshoz, a pontos munkavégzéshez stb. a jellem indító szerepére van szükség./.

A jellem tulajdonságait az alábbiak szerint csoportosíthatjuk:

Általános jellemtulajdonságok azok, amelyek a környezethez való legáltalánosabb viszonyainkat határozzák meg. Pl. becsületesség, igazmondás, hazaszeretet, fegyelmezettség, következetesség, akarat tulajdonságok stb. Ezek a jellemtulajdonságok személyiségünk egészét befolyásolják.

Más emberekhez való viszonyunkban a közvetlen környezetünkben élő vagy távoli emberek iránti felelősségérzetünk tükröződik. Pl. a felelősségtudat, barátság, bizalom mások iránt, jóság, szelidség, a köz érdekeinek tisztelete, más emberek becslése, a többiekért végzett munka előtérbe helyezése, nyíltság, zárkózottság stb.

Önmagunkhoz való viszonyunkban saját érdekeinkhez, eszméinkhez és tetteinkhez történő kapcsolódásunk fejeződik ki. Pl. szerénység, önrizet, önbecslés, önteltség, önzés, célratörés, kitartás, becsvágy, küzdőképesség stb.

A munkához, tanuláshoz való viszonyunk pl. a munkaszerepetben, aktivitásban, lelkiismeretességben, kezdeményezésben, lustaságban, hanyagságban stb. fejeződik ki.

A jellemében az adott társadalom erkölcsi követelményei, kategóriái belső önelvárásként tükröződnek.

Az irányultság

Szükséglet és beállítódás

Az ember nem él elszigetelten, hanem a legszorosabb kapcsolatban van a világgal. Létének fenntartása érdekében szüksége van a természet és a társadalom termékeire. Nem nélkülözheti az emberekkel való kapcsolatot sem. A történelem folyamán egyre bővül azon dolgok köre, amikre szüksége van. Ez a szükséglet tükröződik a pszichikum tartalmában. Ami iránt szükséget érzünk /anyagi, kulturális igények, vágy, szeretet, siker, barátság, szerelem stb./, ami hiányzik, az valamilyen nyugtalantságot, feszültséget hoz létre bennünk, és ebből következően odafordulunk, ráirányítjuk figyelmünket. Ez a tevékenység egy sajátos határozottságot, tendenciát, és törekvést hoz létre. Amennyiben a szükséglet tudatosul, és kirajzolódik a kívánt dolog képe, fogalma, azaz tárgyiasul, létrejön a beállítódás.

Az irányulás két egymással összefüggő mozzanatot foglal magában:

- a/ tárgyi tartalmat, mert az irányulás mindig valamire való törekvést fejez ki;
- b/ feszültséget, amely ennek kapcsán keletkezik bennünk.

Az irányulás a forrását tekintve lehet ösztöntendenciájú, kulturális tendenciájú és kötelesség tendenciájú.

A beállítódás és a tendencia azt jelenti, hogy a személyiségben minden pszichikus jelenség az egyén törekvéseit szolgálja. Minden funkció, feladat, cselekvés meghatározott irányt kap, ami sajátos feszültséggel, tettekre készséggel párosul. Amire a személyiség beállítódik, azt egyénien igen fontosnak, jelentősnek tartja.

7 Az érdeklődés

A személyiség beállítódásának, törekvéseinek megfelelően egyes dolgok jelentőssé válnak számunkra, és ez kiváltja olyanféle érdeklődésünket, amit specifikus irányultságnak is nevezünk. E tevékenység meghatározott feszültséget, tenziót hoz létre.

Az érdeklődés a személyiségnek az a tendenciája, amely gondolatainkat, érzelmeinket, figyelmünket, akaratunkat meghatározott tárgyra összpontosítani igyekszik. Az érdeklődés azt "igényli tőlünk", hogy a dolgot alaposan ismerjük meg, vegyük birtokunkba, rendelkezünk vele. Ebben a tevékenységben a személyiség egésze részt vesz: észlelés, érzékelés, gondolkodás stb. Amint látjuk, az érdeklődésben a személyiség egy meghatározott irányba tereli az összes lelki jelenségeket.

Az érdeklődés lehet határozatlan vagy határozott. Az egyik ember érdeklődése széles körű, de egyetlen konkrét dologhoz sem kapcsolódik. Lehetséges, hogy valaki széles körű érdeklődéssel rendelkezik, és ezen belül egy-két dologhoz alaposabban kötődik is. Az is előfordulhat, hogy valaki csak egy dolog iránt érdeklődik. Az érdeklődés rendeltetése az eredményes pszichikus alkalmazkodás. Az érdeklődés és az eszmék szerveződéséből alakul ki az életcél és az életeszme. Az ember képes arra is, hogy életcéljai, eszméi irányába "vezesse" magát.

Az eszmények

Bármennyire jelentősek is a szükségletek, a személyiség irányultságát nem lehet pusztán ezekre visszavezetni. Tapasztalatainkból, tanult ismereteinkből az elvont gondolkodás segítségével és az érzelmeink közbeiktatásával kialakíthatjuk eszményeinket.

Minden társadalom sajátos rendszerbe foglalja erkölcsi és ideológiai követelményeit, amit konkrétan az embereszményben fogalmaz meg. Az élet élése közben, amikor konkrét és el-

vont formákban találkozunk ezekkel a követelményekkel, élményeinktől függően belső meggyőződésünkbe tesszük őket. Ami élményünkbe válik, eszmévé alakulhat. Eszményeink uralkodhatnak megismerő és végrehajtó folyamatainkon, sőt képességeink és jellemünk felett is.

A gyermekek példaképeiket, eszményképeiket nagyjából a közvetlen környezetből és az iskolában tanultakból választják ki: anya, apa, idősebb testvér, tanító, tanár, költők, írók, történelmi nagyságok, hősök stb. Az eszményképekből gondolati absztrakció útján jön létre az eszme.

Az ember öneszménye azonos a saját, idealizált tükörképével, sőt néha az kap benne hangsúlyt, amit az ember különösen értékesnek tart, vagy ami belőle éppen hiányzik. Az eszmény azt tükrözi, amilyen éppen az ember, de főként azt, amilyen lenni szeretne. Az ember tehát képes arra, hogy eszményeiben "megteremtse" azt az önmagát, amilyenné válni akar. Ebből következően az eszményeknek meghatározó szerepük van a személyiség irányulásában, törekvéseiben, érdeklődésében.

I r o d a l o m

- Bagdy Emőke: Családi szocializáció és személyiségzavarok. Tankönyvkiadó, 1977. 139.
- Erika Landau: A kreativitás pszichológiája. Tankönyvkiadó, 1976. 154.
- Garai László: Személyiségdinamika és társadalmi lét. Akadémiai Kiadó, 1969. 231.
- Gegesi Kiss Pál: Az ember és a környezet kapcsolatának jelentősége gyermekkorban. M. Pszichológiai Szemle, 1966. 333-356.
- Jakobszon P.M.: Az érzelmek pszichológiája. Tankönyvkiadó, 1960. 418.
- Juhász Ferenc: A motiváció szerepe a nevelésben. Tankönyvkiadó, 1967. Pedagógiai Közlemények, 6. szám
- Kelemen László: A pedagógiai pszichológia alapkérdései. Tankönyvkiadó, 391.
- Kon J.SZ.: Az én a társadalomban. Kossuth Kiadó, 1969. 292.
- Kovaljov A.G.: Személyiséglélektan. Tankönyvkiadó, 1972. 500.
- Losonczi Ágnes: Az életmód az időben, a tárgyakban és az értékekben. Társadalomtudományi Könyvtár. Gondolat Kiadó, 1977. 796.
- Mead G.H.: A pszichikum, az én és a társadalom. Gondolat, 1973. 535.
- Murányi Mihály: Az értékorientációk fejlesztése. Tankönyvkiadó, 1974. 118.
- Navin Sullivan: A gének üzenete. Gondolat, 1974. 221.
- Pataki Ferenc: Társadalomlélektan és társadalmi valóság. Kossuth Kiadó, 1977. 362.

Pataki - Hunyady - Váriné: Szociálpszichológiai kutatások
Magyarországon. Akadémiai Kiadó, 1976. 385.

Sz.L. Rubinstein: Az általános pszichológia alapjai. Akadémiai Kiadó, 1964. 1103.

Tadeusz M. Jaroszewski: Személyiség és közösség. Kossuth Kiadó, 1974. 536.

Váriné Szilágyi Ibolya/szerk./: A pszichikum és a tevékenység
a mai szovjet pszichológiában. Gondolat Kiadó, 1974. 603.